
ANNA MILEWSKA-MŁYNIK

SEWERYN GROSS W SEMIPAŁATYŃSKU

Określenie dokonań Seweryna Grossa w dziedzinie badania kultury Kazachów¹ nie jest łatwe, gdyż prawie wszystko, co można powiedzieć o jego dorobku opiera się na przypuszczeniach. Pod własnym nazwiskiem opublikował jedynie artykuł *Z dziejów rodziny*², w którym odnosił się do ustaleń ówczesnych wybitnych znawców ludów pierwotnych na temat rozwoju tej instytucji. Natomiast ważną, przypisywaną mu książkę (*Materiały do badania obyczajów prawnych Kirgizów*) firmował Piotr Makowiecki i nadal trwają spory, kto był jej rzeczywistym autorem.

Hipotezy badaczy, że to właśnie Gross nadał ostateczny kształt opracowaniu i brał udział w gromadzeniu danych źródłowych oparte zostały na kilku przesłankach. Mają o tym świadczyć jego predyspozycje do prowadzenia działalności naukowej, prawnicze wykształcenie oraz znajomość zagadnienia, którą nabył w kancelarii sędziego powiatowego, gdzie zajmował się m. in. sprawami rozstrzyganymi przez kazachskich bijów³. Z relacji kilku współczesnych mu osób wiadomo także, że z ramienia Semipałatyńskiego Komitetu Statystycznego zbierał materiały o prawie zwyczajowym. To jednak za mało, aby wyciągać ostateczne wnioski na temat autorstwa książki. Tym bardziej, że wraz z Grosse w badaniach uczestniczyły co najmniej trzy osoby i w zasadzie każda z nich, z racji wykształcenia i własnych zainteresowań, mogła podjąć się opracowania i uogólnienia zgromadzonych materiałów. Byli to Rosjanie Aleksander Blek i Aleksander Leontjew oraz Polacy Jan Witort i Seweryn Gross. Wpływ na treść dzieła miał też prawdopodobnie kazachski reformator Abaj Kunanbajew.

Materiałów nigdy w Polsce nie opublikowano, choć doczekała się ona aż trzech wydań. Być może, jakieś znaczenie ma tu fakt, że Grossa jako badacza w Polsce nie znano. Zawsze pozostawał on w cieniu cenionego u nas etnografa Jana Witorta, także zesłańca, który przebywał z nim w Semipałatyńsku i też brał udział w badaniach tamtejszego Komitetu Statystycznego. Jego pracę *Ze stepów Azji Środkowej* uznano w kraju za bardzo dobrą i opartą po raz pierwszy na materiałach źródłowych. Witort opublikował ją w „Ludzie” w 1899 r., a więc jakiś czas po ukazaniu się *Materiałów do zbadania obyczajów prawnych Kirgizów*, ogłoszonych drukiem po raz pierwszy w Omsku w 1886 r. Gross zmarł

---

¹ W XIX w. Kazachów nazywano Kirgizami.

² S. Gross, *Z dziejów rodziny*, „Głos” 1888, nr 27-32.

³ *Baj, bej, bij* – bogaty przedstawiciel arystokracji kazachskiej; forma *bij* oznaczała również sędziów, stróżów porządku moralnego, wymierzających sprawiedliwość na podstawie prawa zwyczajowego.

w roku 1896, dlatego nie mógł wyjaśnić, jaka była faktycznie geneza artykułu Witorta.

W samym tylko XIX wieku ukazało się około siedemdziesięciu prac poświęconych różnym aspektom prawa zwyczajowego. Znaczna ilość prac dotyczących tego zagadnienia nie powinna dziwić, gdyż określenie obowiązujących wśród Kazachów norm było trudnym zadaniem dla wychowanych w innej kulturze badaczy, tym bardziej, że zgromadzony materiał wymagał ciągłej weryfikacji. Współistniały tam nakazy i zakazy prawa zwyczajowego, noszącego w krajach muzułmańskich nazwę *adatu*, niektóre zasady *szariatu*, dotyczące przede wszystkim religijnych przykazań i rosyjski kodeks karny. Normy *adatu* włączały wiele dawnych obyczajów związanych z feudalnym ustrojem społecznym, takich jak *barymta*, *kałym*, wielożeństwo, porwanie narzeczonej, a także współczesną lokalną praktykę kazachskich sędziów oraz *ereże*, czyli postanowienia przyjęte na międzyplemiennych zjazdach *bijów*. Dlatego nie można ich było rozpatrywać statycznie jako trwałego systemu. Zainteresowanych odsyłam do mojej książki, gdzie szczegółowo omawiam ten problem⁴.

Zajmijmy się natomiast sprawą, co spowodowało, że Gross, będąc w Semipałatyńsku zajął się pracą badawczą i stał się nawet znawcą lokalnego prawa, mimo, że wcześniej nie zajmował się tą problematyką. Myślę, że w dużej części wiąże się to z miejscem, do którego go zesłano, a przede wszystkim z jego pracą w Komitecie Statystycznym. Do pewnego stopnia pełnił on funkcję placówki badawczej.

Semipałatyńsk położony jest w północno-wschodnim Kazachstanie, w strefie lasostepu, gdzie panuje surowy, kontynentalny klimat. Należy on do najstarszych miejscowości na tym obszarze, gdyż uzyskał prawa miejskie w 1782 r. Z racji takiego usytuowania stał się ważnym ośrodkiem tranzytowego handlu między Azją Środkową i Rosją. Od lat dwudziestych XIX wieku osiedlali się tu kupcy, przybyli zza południowej granicy. Oprócz kupców, coraz większą rolę odgrywali rzemieślnicy i drobni wytwórcy. Początkowo zakładali garbarnie i młyny, później – wytwórnie łoju i mydła. Odrębną grupę tworzyli urzędnicy zatrudnieni w obwodowych i powiatowych instytucjach.

Swoje relacje o Semipałatyńsku pozostawili zesłańcy i podróżnicy. Poza romantykiem Adolfem Januszkiewiczem, który w liście do brata Januarego przedstawił barwny obraz miasta, reszta pozostawiła jego mało przychylne opisy. W ciemnych barwach opisał miasto George Kennan konstatując iż: „Semipałatyńsk zasłużył sobie w zupełności na przydomek »Diabelskiej piaseczniczki«, którą obdarzyli go tameczni oficerowie. Miasto to istotnie razi cudzoziemca swoją ponurą fizjonomią: nie zoczy on tu nigdzie jednego drzewa, ni źdźbła trawy, a tylko rzędy posępnych, wpół zbutwiałych domów. [...] Meczety tatarskie z ciemnymi minaretami, mułłowie długobrodzi z białymi na głowie turbanami, dwugarbne wielbłądy, kroczące poważnie po ulicach, wszystko to nadaje temu miastu charakter czysto mahometański”⁵.

⁴ A. Milewska-Młynik, *Seweryn Gross wśród badaczy kazachskiego prawa zwyczajowego*, Warszawa 2012. Z książki tej pochodzą także zdjęcia zamieszczone w artykule.

⁵ G. Kennan, *Syberia*, Lwów 1891, s. 74.

Z kolei Jan Witort, wspominając w *Autobiografii* początki swojego pobytu w Semipałatyńsku, napisał: „Nowe warunki życia, nowe wrażenia, nowy kraj! Stepy średnioazjatyckie, których nigdy nie widziałem: Kirgizi, namioty, minarety, przeciągłe krzyki muezinów, głoszących chwałę Allacha! Wszystko to wprawiło mnie w jakiś stan odurzenia, z którego dopiero wyszedłem po kilku dniach”⁶.

Poza nielicznymi osobami, takimi jak Adolf Januszkiewicz czy Jan Witort, których wyobraźnię frapowała egzotyka, przybysze z Zachodu nie dostrzegali walorów miasta. Zapewne dla większości z nich głównym atutem Semipałatyńska było wszystko to, co wiązało się z wkraczającą w jego granice cywilizacją, gdyż dzięki temu mogli odnaleźć w Azji namiastkę swojej własnej kultury. Wcześniej nie było tu ani instytucji o charakterze kulturalnym, ani ludzi, którzy odczuwali potrzebę ich istnienia. Baron Nikołaj Wrangel, przebywający w Semipałatyńsku w latach 1854-1858 pisał: „W mieście była prawosławna cerkiew, siedem meczetów, wielki dom handlowy, koszary, szpital, urzędy... O księgarniach nie ma co mówić, bo nie było komu czytać”⁷.

Widok starego Semipałatyńska.

Rolę edukacyjną odgrywała pierwsza miejscowa gazeta „Semipałatyńskie obwodowe wiadomości”, założona w 1871 r. Zawierała ona materiały z historii, etnografii i statystyki obwodu. Szczególną rolę dla jego rozwoju położyli dwaj sekretarze Komitetu Statystycznego Jewgienij Michaelis i Miko-

⁶ J. Witort, *Autobiografia*, opracowali A. Kuczyński, Z. Wójcik, „Lud” 1997, t. 81, s. 241.

⁷ N. E. Wrangel, *Wspominanija o F. M. Dostojewskim w Sibiri*, St. Petersburg 1912, s. 20.

łaj Konszin. Z pismem współpracowali też nieliczni Kazachowie, jak np. etnograf-samouk Musa Czarmanow, uważany za znawcę miejscowej kultury.

W 1873 r. założono w Semipałatyńsku telegraf, zaś w 1883 r., z inicjatywy zesłańców, zorganizowano bibliotekę publiczną i muzeum krajoznawcze. Warto dodać, że zalicza się je do najstarszych placówek tego typu w Kazachstanie, a dla rozwoju kulturalnego miasta miały one kapitalne znaczenie. Aleksander Blek w artykule *Biblioteka i muzeum w Semipałatyńsku* napisał: „teatru u nas nie ma, jeśli nie uznać za specyficzne przedstawienia zwyczajnej błazenady rozlicznych przyjezdnych „artystów”, którzy nawet wśród naszej niewybrednej publiczności wzbudzali oburzenie bezceremonialną profanacją sztuki”. Ową pustkę w dziedzinie kulturalnych przedsięwzięć wypełniały nowo utworzone instytucje.

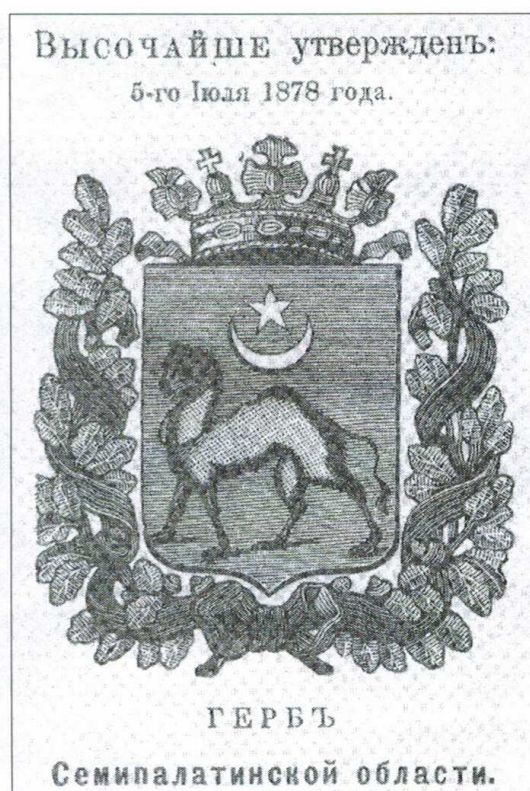
W księgozbiorze była literatura popularna, specjalistyczna, czasopisma, a także sprawozdania i protokoły rozmaitych towarzystw naukowych i komisji oraz eksponaty muzealne. W placówce tej znajdowało się 8000-9000 obiektów, zaś około 30 przedmiotów w dziedzinie kazachskiej sztuki użytkowej przekazał do jej zbiorów Abaj Kunanbajew. Według Wila Galijewa w latach osiemdziesiątych XIX wieku z zasobów biblioteki korzystali ludzie o różnej pozycji społecznej, wojskowi, nauczyciele, prawnicy, a przede wszystkim zesłańcy polityczni. „I chociaż bibliotekę oficjalnie zamykano o godzinie dziewiątej, nierzadko przesiadywali w niej do północy. Jedni poszukiwali w gazetach wieści ze świata, inni zajmowali się tłumaczeniem obcojęzycznych tekstów, jeszcze inni pracowali nad materiałami dotyczącymi kazachskiego prawa zwyczajowego”⁸. Z księgozbioru korzystali także Kazachowie. Za najwybitniejszego ich przedstawiciela należy uznać Abaję Kunanbajewa, który odwiedzał tę placówkę, przebywając w Semipałatyńsku w celach służbowych. Właśnie tutaj nawiązał przyjacielskie stosunki z zesłańcami politycznymi.

Kolejną ważną instytucją, która umożliwiła osobom represjonowanym pracę nad poznaniem miejscowej kultury był Komitet Statystyczny. Historia badań statystycznych w Rosji sięga lat 30. XIX wieku, kiedy to, w 1834 r., w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych utworzono odrębny wydział, który miał gromadzić dokładne i szczegółowe informacje o stanie wszelkich spraw podlegających tej instytucji. Obwodowy Komitet Statystyczny w Semipałatyńsku, uznawany za pierwszą tego typu instytucję zajmującą się badaniem kultury i bytu miejscowej ludności, został zorganizowany w 1878 r. Na jego czele stanął gubernator wojskowy, generał Wasilij Ciekliński. Faktycznym organizatorem i kreatorem, który wpłynął na kształt instytucji, był jednak zesłaniec Jewgienij Pietrowicz Michaelis (1841-1913). W Semipałatyńsku Michaelis zajął się badaniem lodowców w Altaju i odbył dwie wyprawy w okolice szczytu Mus-Tau. W latach 1879 i 1880 popłynął do ujścia Czarnego Irtysza, by określić możliwości wprowadzenia na tej rzece żeglugi parowej. Na polecenie lokalnych władz, razem z Władimirem A. Obruczewem, badał pochodzenie semipałatyńskich piasków i doszedł do wniosku, że mają one charakter aluwialny. Opracował nawet metodę walki z uciążliwymi dla miasta zaspami piachu, która polegała na obsadzeniu drzewami obszaru między korytem Irtysza i zabu-

---

⁸ W. Galijew, *Biblioteki ssylnych rewolucjonierow w gorodach Prirtiszja*, [w:] *Pamjatniki istorii i kultury Kazachstana*, Ama-Ata 1985, s. 21-27.

dowaniami miejskimi. Zajmował się ponadto hydrografią obwodu semipałatyńskiego oraz geomorfologią gór Altaju. Przyczynił się on też do poznania kultury Kazachów. Często odwiedzał ich *auly*, uczestniczył w zjazdach *bijów* i starszyzny, pośredniczył w sporach skłóconych stronnictw. Z jego inicjatywy i przy wydatniej współpracy w 1881 r. został wydany zbiór praw *Stieпноje położenje o Kirgizach*⁹. Warto dodać, że za jego kadencji dołączył do grona współpracowników Komitetu Statystycznego Abaj Kunanbajew, którego zarekomendował właśnie Michaelis.

Herb Semipałatyńska.

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że z naszego punktu widzenia szczególnie ważne w działalności Komitetu było inicjowanie badań krajoznawczych z dziedziny geografii, historii, ekonomii i etnografii¹⁰. Od 1879 r. Komitet wydawał regularnie „Przegląd Semipałatyńskiego Obwodu”. Publikowano w nim różnorodne wiadomości, począwszy od informacji o lokalnych władzach administracyjnych, po liczbę popełnianych przestępstw i aresztantów osadzonych w więzieniach. W piśmie podawano też wskaźniki dotyczące rozwoju gospodarki rolnej, przemysłu, górnictwa, handlu, oświaty, ochrony zdrowia oraz dane dotyczące migracji ludności, podatków i innych powinności obywateli.

⁹ E. Masanow, *Oczerk istorii etnograficzeskogo izuczenija kazachskogo naroda w ZSRR*, Alma-Ata 1966, s. 250.

¹⁰ L. M. Auezowa, *Istoriczeskije osnovy epopei „Put’ Abaja”*, Alma-Ata 1869, s. 299.

W latach 1897-1902, 1904, 1906 i późniejszych Komitet wydawał periodyk „Księgi Pamiątkowe”, który zawierał:

1) materiały sprawozdawcze (wiadomości o działalności administracji, przedsięwzięciach przemysłowych, handlowych, o pocztach, telegrafach, aptekach, szkołach itp.) oraz dane statystyczne dotyczące miejscowej ludności;

2) adresy-kalendarze z wykazami gubernialnych i powiatowych instytucji oraz zatrudnionych tam osób;

3) artykuły naukowo-krajoznawcze.

Poza periodykami Komitet miał na swoim koncie kilka książek. W XIX wieku ukazały się dwa tomy: *Materiały dla izuczenija juridiczeskich obyczajew kirgizow* (1886) oraz *Zbornik stat'ej po Semipałatinskoj oblasti* [Zbiór artykułów o obwodzie semipałatyńskim], na który składały się publikacje literackiego oddziału „Książ pamiątkowych” z lat 1897-1899.

Choć w XX wieku wydano także inne prace o tematyce krajoznawczej, w historiografii odnotowano jedynie książkę firmowaną przez Piotra Makowieckiego, uważając ją za największe osiągnięcie w dorobku publicystycznym Semipałatyńskiego Komitetu Statystycznego.

Życiorys Seweryna Grossa

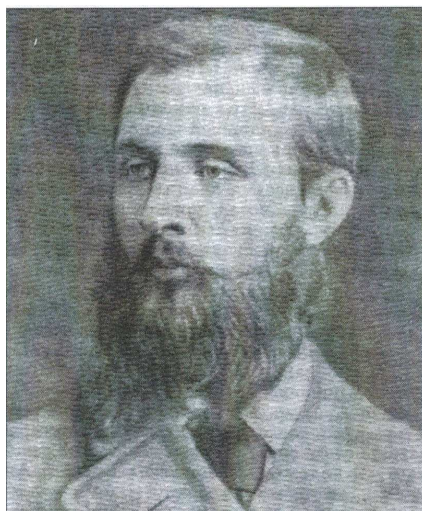
Seweryn Gross urodził się 19 października 1852 r. w Żemelanach i był najstarszym spośród siedmiorga dzieci Seweryna i Domiceli z Bieńkowskich. Studiował prawo na uniwersytecie petersburskim i w tym czasie wstąpił do Gminy Socjalistów Polskich. W 1873 r. otrzymał posadę podsekretarza w petersburskim sądzie okręgowym. Około 1878 r., po wydaleniu z izby sędziowskiej Anatolija Koni, obrońcy Wiery Zasulicz, przeszedł do Ministerstwa Komunikacji.

Wkrótce wrócił w rodzinne strony i podjął pracę jako agent Warszawskiego Towarzystwa Asekuracyjnego. Był wówczas jednym z czołowych działaczy Gminy Socjalistów Polskich w Wilnie. W czerwcu 1880 r. reprezentował ją na zjeździe przedstawicieli gmin w Warszawie, a w lipcu, wraz z adwokatem Leonem Szostakowskim – na Kijowszczyźnie. Później wyjechał do Genewy, gdzie w redakcji czasopisma „Równość” spotkał się z Waryńskim i Mendelsonem. Na przełomie grudnia 1880 i stycznia 1881 r. powrócił do Warszawy i uczestniczył tam w zebraniu przedstawicieli gmin warszawskiej, wileńskiej i petersburskiej.

Aresztowano go 31 marca 1881 r. i przewieziono do Wilna, gdzie został osadzony w Cytadeli. Postawiono mu zarzuty, że kierował gminą wileńską, uczestniczył w zjeździe członków organizacji i w nielegalnych zebraniach, przekazał darowiznę pieniężną gminie warszawskiej i udał się za granicę w celu zaproszenia redaktorów „Równości” na kolejny zjazd socjalistów.

Po kilkumiesięcznym śledztwie Gross został skazany w trybie administracyjnym na 5 lat zesłania do Syberii Zachodniej. Stosunkowo łagodny wyrok wynikał z faktu, że obciążały go wyłącznie zeznania Aleksandra Rodziewicza, ten zaś przeszedł już wówczas na służbę do wywiadu, a zgodnie z prawem rosyjskim, zeznanie takiej osoby uważano za nieudowodnione, jeśli nie potwierdziłyby go wyjaśnienia oskarżonych, albo zeznania innych świadków. Karę odbywał w Iszymiu i Semipałatyńsku.

W styczniu 1887 r. wraz z Witortem opuścił Semipałatyńsk, a 13 lutego dotarł do Wilna. Jak dalej potoczyły się jego losy, wiemy tylko w ogólnym zarysie. Wkrótce po powrocie z zesłania zajmował się działalnością publicystyczną, drukując artykuły w warszawskim „Głosie”. O tym, gdzie przebywał można dedukować z zapisków autorstwa jego żony Anny i biogramu opublikowanego w V tomie słownika *Działacze ruchu rewolucyjnego w Rosji*. Podano tam, że od 1887 do 1889 r. przebywała ona w majątku męża w powiecie telszewskim. Chodziło więc o Żemelany i w latach 1889, 1895, 1900 miała odwiedzać Grossa, który przebywał w Austrii.

Seweryn Gross. Zdjęcie wykonane na zesłaniu.

W wspomnianym V tomie słownika, w poświęconym mu biogramie napisano, że zapadł na chorobę psychiczną i, co nie było prawdą, zmarł w sanatorium w Galicji. Może więc już w 1889 r. przebywał w jakimś zakładzie leczniczym. Informację o jego chorobie potwierdził Witort w *Autobiografii*, podał jednak inne miejsce zgonu. W liście do profesora Adama Fischera z dnia 8 czerwca 1896 r. dodał post scriptum:

Przepraszam, bo adresów nie wiem: proszę w moim imieniu kartką korespondencyjną zawiadomić Bolesława Wysłoucha, redaktora „Przyjaciela Ludu” o zgonie Seweryna Grossa, zaszłym 27 kwietnia w Rydze w szpitalu obłąkanych.

Wiadomość ta znajduje uwierzytelnienie w zapisie ryskiej księgi metrykalnej zmarłych osób rzymsko-katolickiego wyznania¹¹. W wykazie z 1896 r. pod pozycją 152 podano informację o dacie i przyczynie jego zgonu oraz o miejscu, gdzie został pochowany. Według tego dokumentu Seweryn Gross zmarł 15 kwietnia (według kalendarza rosyjskiego) z powodu rozmiękczenia mózgu. Pochowano go 18 kwietnia w Rydze na rzymsko-katolickim cmentarzu św. Michała.

¹¹ Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Państwowe Archiwum Historyczne Łotwy): Latvijas Romas Katoļu Draudžu Metriku Grāmatas, fonds 632, apraksts 2, lieta: 1-M (1896).